

‘HET HUMANITAIRE MOMENT’

‘Het humanitaire moment’

Nederlandse intellectuelen,
de Eerste Wereldoorlog en het verlangen naar een
regeneratie van de Europese cultuur (1914-1930)

Marjet Brolsma

Hilversum
Verloren
2016

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* (BDN) verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van circa 1350 tot onze tijd. De BDN omvat een reeks tekstedities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de BDN verschijnen bij Uitgeverij Verloren (Hilversum) als uitgaven van de Coornhert Stichting, onder redactionele verantwoordelijkheid van het Coornhert Centrum. Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar www.coornhertstichting.nl.

Dit is de handelseditie van een proefschrift
verschenen aan de Universiteit van Amsterdam.

Afbeelding op het omslag:
Albert Hahn jr., 'Als de mei roept!'.
Bron: *De Notenkraker* (29 april 1922) 13.

ISBN 978-90-8704-627-9

© 2016 Marjet Brolsma & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: TAT Zetwerk, Utrecht
Omslagontwerp: Frederike Bouten

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

- Lijst met gebruikte afkortingen · 9
- Inleiding · 11
- De humanitaire beweging · 13
 - Vernieuwers of verliezers? Historiografische verantwoording · 18
 - De humanitaire beweging en de politiek · 24
 - Verzuiling, religie en secularisering · 27
 - Methode en opbouw: cultuurkritiek en cultuurtransfer · 31
1. Een religieus humanisme als tegengif voor de zieke cultuur · 37
 - Menselijkheid, antirationalisme en het Nederlandse crisisbesef in Europees perspectief · 38
 - Religie als remedie · 45
 - De ‘vergeestelijking’ van het humanitair idealisme · 55
 - Just Havelaar, Kees Meijer en De Nieuwe Gedachte · 61
 - G.H. van Senden en de ‘gedifferentieerde’ Woodbrookers · 70
 2. Het religieus socialisme en de politisering van de humanitaire beweging · 79
 - Oorzaken van de opleving van het religieus socialisme · 82
 - Religieus-socialistische organisaties en hun (veranderende) houding tot de SDAP en de religie · 84
 - Banning en de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers · 95
 - De periferie van het religieus socialisme · 105
 - De Praktisch-Idealisten Associatie · 113
 3. Wijsbegeerte en wereldoorlog. De aantrekkingskracht en mobiliserende werking van de levensfilosofie en Hegels idealisme · 123
 - De internationale zegetocht van Hegels idealisme en de levensfilosofie · 127
 - De wijsbegeerte en het onbehagen over de moderniteit · 131
 - Visies op de geschiedenis, het religieus socialisme en het eclectische karakter van het humanitair idealisme · 139
 - Hegel: ‘de grootste revolutionair der wijsbegeerte’ · 145

- De Internationale School voor Wijsbegeerte · 154
 Levensfilosofie, oorlogspropaganda en een 'strijdende onzijdigheid' · 163
 De levensfilosofie als fundament van een internationalistisch nationalisme · 170
 Revolutie, opbouw of democratie? · 175
4. De bekoring van het Oosten. Dostojevski als Russische remedie voor Europa · 185
 Internationale treinen in Ommen of de bekoring van 'het Oosten' in Nederland · 186
 Een oosterse 'wijze' en een reizende filosoof · 193
 De bolsjewistische revolutie als bevestiging van de Russische uniciteit en religieuze roeping · 201
 De literatuur als de sleutel tot de Russische ziel en de westerse verering van Dostojevski · 212
 De Nederlandse bewonderaars van Dostojevski en hun buitenlandse bronnen · 220
 Dirk Coster en Dostojevski als een Russische remedie voor Europa · 233
5. Het verraad van de intellectuelen en de verdediging van het humanisme · 249
 Buiten en boven het strijdgewoel · 252
 Frederik van Eeden: van Internationale tribune tot Europeesche statenbond · 257
 Jongeren, kunstenaars en neutralen en het verenigen van de intellectuelen in vreedestijd · 265
 Bart de Ligt, de intellectuelen en de revolutie · 274
 Dirk Coster en de verdediging van de zachte krachten · 286
- Epiloog. De humanitaire beweging vanaf 1930 · 305
 Weerstand tegen het fascisme en nationaal-socialisme · 307
 Willem Banning, het nazisme en de koerswijziging van de SDAP · 314
 Christendom en volkseenheid · 319
 Na 1940 · 325

Conclusie	· 333
Het ‘humanitaire moment’	· 334
Cultuurkritiek en intellectuele bronnen	· 338
De Europese context: de humanitaire beweging tussen openheid en eigenheid	· 342
Religie, verzuiling en ontkerkelijking	· 346
Politiek engagement: de Eerste Wereldoorlog, de Russische Revolutie en de SDAP	· 350
De humanitaire beweging en het nationaal-socialisme	· 353
Geraadpleegde bronnen	· 359
Bibliografie	· 361
Samenvatting – ‘Het humanitaire moment’. Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en het verlangen naar een regeneratie van de Europese cultuur (1914-1930)	· 395
Dankwoord	· 403
Persoonsnamenregister	· 405

Lijst met gebruikte afkortingen

AG	Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers
AJC	Arbeiders Jeugd Centrale
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BCS	Bond van Christen-Socialisten
BKVK	Bond van Kunstenaars voor Kulturele Rechten
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BRAC	Bond van Religieuse Anarcho-Communisten
BRSI	Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen
CICI	Commission Internationale de Coopération Intellectuelle
CPH	Communistische Partij Holland
EDD	Eenheid door Democratie
HV	Humanistisch Verbond
IAMV	Internationaal Anti-Militaristisch Bureau
ISVW	Internationale School voor Wijsbegeerte
IvAO	Instituut voor Arbeidersontwikkeling
NBAS	Nederlandse Bond van Abstinente Studerenden
NVB	Nederlandse Volksbeweging
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartij
PEN	Playwrights, poets, essayists, editors and novelists
PIA	Praktisch-Idealisten Associatie
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
RIGM	Rassemblement International contre la Guerre et le Militarisme
RSV	Religieus Socialistisch Verbond
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDB	Sociaal Democratische Bond
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SV	Socialistisch Verbond
UDC	Union of Democratic Control
VARA	Vereeniging van Arbeiders Radio Amateurs

VCJB	Vrijzinnige-Christelijke Jongeren Bond
VCSB	Vrijzinnig-Christelijke Studenten Bond
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VMV	Vrije Menschen Verbond
VPRO	Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep

Inleiding

De Eerste Wereldoorlog staat niet alleen bekend als de oercatastrofe van de twintigste eeuw, als het bloederige startsignaal van een tijdperk van extremen, maar is ook als ‘katalysator’ van de Europese beschavingscrisis de geschiedenis ingegaan. Aan het einde van de negentiende eeuw waren als gevolg van de modernisering veel traditionele zekerheden op losse schroeven komen te staan. Ingrijpende veranderingen, als de overgang van een agrarische naar een industriële samenleving, de verstedelijking, de secularisering, technologische en wetenschappelijke innovaties, de rationalisering van het productieproces en de emancipatie van arbeiders en vrouwen hadden gevoelens van ontwrichting en vervreemding teweeggebracht. In de jaren 1914-1918 raakte dit onbehagen met de moderniteit in een stroomversnelling. In de perceptie van veel Europeanen waren het seculiere vooruitgangsoptimisme en het onbegrensde vertrouwen in wetenschap en techniek, die de vooroorlogse liberaal-kapitalistische burgermaatschappij had gekenmerkt, definitief failliet. Dat de ontwikkeling van de innerlijke beschaving geen gelijke tred hield met die van de uiterlijke beschaving, leek nu onomstotelijk bewezen. De oorlog ontketende een geloofscrisis en een generatieconflict, een diepe angst voor het verlies van waarden en een verhevigd protest tegen het vermeende, desintegrerende rationalistisch-‘mechanische’ wereldbeeld en het kapitalisme. Nihilisme, fatalisme, hyper-individualisme en nationalistisch revanchisme waren evenzeer een product ervan als een expressionistisch levensgevoel, een onstuimige artistieke en maatschappelijke vernieuwingsdrang, een versterkt verlangen naar een ‘nieuwe gemeenschap’ of de hoop op duurzame vrede en verzoening. De Eerste Wereldoorlog leek de band tussen heden en verleden nietsontziend te hebben doorgesneden, vergrootte de bestaande, permanente spanning tussen ervaringen en verwachtingen en bracht het gevoel teweeg te leven op een tweesprong in de tijd. Een gevoel dat verder werd aangewakkerd door de bolsjewistische machtsovername in Rusland en het daaropvolgende revolutionaire getij. De nabije toekomst leek in de ogen van veel Europese intellectuelen dan ook zowel een ondergang van het Avondland als een nieuwe wereld of een nieuwe cultuur in petto te kunnen hebben.

Veel sterker dan in het fin de siècle, ervoeren tijdgenoten de cultuurcrisis in de jaren twintig als een specifiek Europees probleem. De oorlog had het morele superioriteitsgevoel en de zelfgenoegzaamheid van de Europeanen tot diep in de kern aangetast. Europa had immers de barbarij van de loopgraven over zichzelf afgeroepen, met 9,5 miljoen dode en ruim 15 miljoen gewonde soldaten als droevig resultaat.¹ Aan de vanzelfsprekende politieke en economische hegemonie van Europa was een bruusk einde gemaakt door de oorlogsdeelname van Amerika in 1917, de machtswisseling in Rusland en de gebleken Europese afhankelijkheid van de koloniën als leveranciers van grondstoffen en militairen. Europa was voortaan niet meer synoniem met ‘de wereld’, maar werd het als het ware als een aparte regio ‘ontdekt’. Ook de drastische wijziging van de kaart van Europa, die het gevolg was van de ineenstorting van het tsaristische Rusland, het Duitse Keizerrijk, het Ottomaanse Rijk en de Donaumonarchie én van de vredesverdragen van Parijs, leek de noodzaak van een herbezinning op ‘Europa’ en op de ‘Europese cultuur’ te bevestigen. Dat zowel de Ententemogendheden als de Centralen hun deelname aan de strijd gerechtvaardigd hadden met het argument te vechten voor het behoud van de Europese civilisatie of cultuur, vergrootte het onbehagen met de eigentijdse, Europese beschaving. De Duitse cultuurpessimist Oswald Spengler (1880-1936) verkondigde in zijn onheilsprefetie *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1922) dat voor het Westen de terminale fase van de *Zivilisation* was aangebroken en de Franse dichter Paul Valéry (1871-1945) diagnosticeerde in zijn bekende essay ‘La crise de l’esprit’ (1919) bij Europa een diepgaande geestelijke crisis. Na 1918 was kortom kritiek op de beschaving, meestal óók een vorm van Europese zelfkritiek.

Ook in Nederland, dat evenals Zwitserland, Spanje en de Scandinavische landen neutraal was gebleven in de periode 1914-1918, laiden het crisisbesef en het verlangen naar een regeneratie van de cultuur op. Dit was geen uitvloeisel van de directe oorlogservaring, maar van de berichtgeving over en perceptie van de oorlog, revoluties en onrust elders in Europa én van de buitenlandse cultuurkritiek. Eigentijdse commentatoren beschouwden de beschavingscrisis als een Europees en grensoverschrijdend fenomeen, als een ziekte die ook Nederland aanging en trof. Juist vanwege de Europese oriëntatie van veel Nederlandse publicisten, was het crisisbesef ook hier sterk.² Met andere woorden, ook in Nederland had de oorlog een diepe bezorgdheid over het peil van de eigentijdse Europese beschaving

1 Niall Ferguson, *The pity of war* (Londen 1998) 295.

2 De Duitse historicus Harmut Kaelbe heeft erop gewezen dat het crisisbesef bij Europeanen die de blik op Europa als geheel hadden gericht, dikwijls sterker was dan bij degenen die binnen de grenzen van het eigen land dachten: Hartmut Kaelbe, *Europäer über*

teweegebracht en werd – tegelijkertijd – de wapenstilstand door sommige intellectuelen beschouwd als een klaoenstoot voor vernieuwing. Dat het land de oorlog niet aan den lijve had ondervonden, maar als toeschouwer vanaf de zijlijn had gadeslagen, was vervolgens bepalend voor de optimistische, pacifistische en ethisch-religieuze manier waarop deze culturele vernieuwingsdrang werd ingevuld.

Het is dit Nederlandse verlangen naar een regeneratie van de cultuur na 1918, die in deze studie centraal staat. De aandacht gaat daarbij in het bijzonder uit naar intellectuelen die kunnen worden gerekend tot de ‘humanitaire beweging’, de cultuurkritische beweging waarin de vernieuwingszin die Europa na de Eerste Wereldoorlog overspoelde binnen Nederland de sterkste weerklank vond. De humanitaire beweging beleefde in de jaren twintig een bloeiperiode, die al tijdens de oorlogsjaren was voorbereid. Het startpunt voor dit onderzoek is daarom het jaar 1914. Vanaf het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog tot 1930 – toen het ‘humanitaire moment’ van de naoorlogse periode definitief voorbij was – wordt de cultuurkritiek van de humanitaire beweging geanalyseerd. Onderzocht wordt hoe de aanhangers van deze heterogene beweging hebben gereflecteerd op het eigen tijdsgewricht en op welke manieren zij een regeneratie van de Europese cultuur wilden realiseren. Wat waren in hun ogen de effecten van de Eerste Wereldoorlog op de beleefde ‘crisis van de moderniteit’? Welke oplossingen droegen zij aan om de verwoestende krachten van de moderniteit te bezweren? En: in hoeverre namen deze Nederlandse ‘humanitair idealisten’ deel aan de naoorlogse culturele heroriëntatie in Europa? In hoeverre werden ideeën van buitenlandse cultuurcritici door hen overgenomen, aangepast of afgewezen?

De humanitaire beweging

De notie van een cultuurkritische ‘humanitaire beweging’, die opgang maakte in het fin de siècle toen de gevolgen van de modernisering sterk merkbaar werden, is geïntroduceerd en uitgewerkt door de historicus Piet de Rooy in het artikel ‘Een hevig gewarrel’ (1991).³ De Rooy wilde hiermee een alternatief bieden voor het door Jan Romein (1893-1962) in zijn *Op het breukvlak van twee eeuwen* (1967) gemunte begrip ‘kleine geloven’. Romein

Europa. Die Entstehung des europäischen Selbstverständnisses im 19. und 20. Jahrhundert (Frankfurt en New York 2001) 129.

3 De aanduiding ‘humanitair idealisme’ werd wel eerder al gebruikt door Ger Harmsen in *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975).

schaarde onder dit begrip allerlei esoterische en mystieke bewegingen, zonder daarbij volgens De Rooy een duidelijk selectie criterium te benoemen. Hoewel ook contemporaine commentatoren termen als ‘humanitarisme’ of ‘humanitaire’ gebruikten, bijvoorbeeld om naar de christen-anarchistische ‘Vrede-beweging’ te verwijzen, is de ‘humanitaire beweging’ dus een historische constructie *achteraf*. Dat betekent dus dat de intellectuelen, die in deze studie tot de aanhangers van de beweging worden gerekend, zelf niet altijd het gevoel hadden deel uit te maken van dezelfde, ‘vastomlijnde’ club.

Het is van belang om de humanitaire beweging te begrijpen als een brede, antirationalistische stroming die zowel de door Romein genoemde stromingen⁴ omvat als nieuwe en andere groepen die droomden van een culturele regeneratie, zoals religieus socialisten, religieus anarchisten, hegelianen, levensfilosofiebeoefenaars of vereerders van Dostojevski. Ook de suggestie van Romein dat het om een verzameling van gesloten, kleine ‘sekten’ zou gaan, is niet juist. Binnen de beweging waren eclectische wereldbeschouwingen en overgangen van de ene naar de andere ‘richting’ eerder regel dan uitzondering. Hoewel de aanhangers van de humanitaire bewegingen er dus dikwijls zeer uiteenlopende levensovertuigingen op nahielden, deelden zij met elkaar een hevig, optimistisch verlangen naar een vernieuwing van de cultuur en een betere, ‘menselijkere’ samenleving, een sterk elitebesef, een diepe afkeer van het ‘heersende’ rationalisme én een ‘hang naar zuiverheid’.⁵ Kenmerkend voor de humanitair idealisten was bovendien dat zij geen grootschalige of collectieve oplossingen verlangden, maar het individu beschouwden als de sleutel tot vernieuwing. Door bekering of bewustwording van het individu, zo was de gedachte, zou uiteindelijk een menselijkere maatschappij ontstaan.⁶ Kortom: aan de verbetering van de maatschappij, moest een ‘geestelijke’ verbetering van de mens vooraf gaan.

Na een bloeiperiode rond 1900, raakte de humanitaire beweging in een rustiger vaarwater in de jaren vóór 1914, een periode die in Nederland gekenmerkt werd door een kalmer cultureel klimaat, relatieve stabiliteit en economische voorspoed. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog volgde een nieuwe, tweede opleving van het ‘humanitarisme’ of ‘nieuwe

4 In Romeins *Op het breukvlak van twee eeuwen* (tweede druk; Amsterdam 1976) 631-651, passeren onder anderen theosofen, antroposofen, Christian scientists, spiritisten, natuurgenezers, geheelonthouders, magnetiseurs, ‘blootvoeters’, ‘aardstralers’, vegetariërs, parapsychologen en homeopaten de revue.

5 Over dit thema: Arnold Labrie, ‘Het verlangen naar zuiverheid’, in: Rob van der Laarse, Arnold Labrie en Willem Melching ed., *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa* (Amsterdam 1998) 15-50, aldaar 40.

6 Piet de Rooy, ‘Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling’, *BMGN* 4 (1991) 625-640, aldaar 626.